

УДК 821.161-31.091

С. В. Наместюк

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФЕРНАЛЬНОЇ ПЕРСОНОСФЕРИ
В РОМАНАХ «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА» М. БУЛГАКОВА
ТА «ПЕРШИЙ ІЗ ПЕРШИХ, АБО ДОРОГА З ЛИСОЇ ГОРИ» В. КУЛІКОВА**

В статті розглянуті поняття традиційного підходу до вивчення традиційного сюжетно-образного матеріалу у ракурсі зони історичної поетики та компаративістики. Запропоновані зміни цього традиційного ракурсу. Персонасфера виступає структурою як для сучасної гуманітарної науки, так і для жанрової системи роману. Комбінація нових наукових концепцій дає нам широкий простір для аналізу персонасфери роману «Майстер і Маргарита» М. Булгакова у вищезазначеній площині.

Ключові слова: традиційний сюжетно-образний матеріал, персонасфера, персонаж.

Серед великого загалу монументальних шедеврів генія ми обрали цей роман, оскільки саме тут можемо віднайти епатажну галерею персонажів, які отримали статус традиційних. **Мета** даної розвідки – структуралізація тексту роману на рівні взаємозв'язків персонажів. Персонасфера являє собою певне коло образів, персонажів, персоналій. В даному ракурсі **завданням** є оцінка універсальності вищезазначеного поняття та її здатність до відображення певних культурно-історичних реалій, до конкретизації уявлень, осмислення цінностей, формулювання концептів та розробки узагальнень. **Актуальність** дослідження полягає в оригінальності розподілу булгаківської персонасфери.

Почнемо з того, що в романі «Майстер і Маргарита» художньо втілена теорія трьох світів: земного, біблійного та космічного, таким чином, і булгаківських персонажів можна умовно розділити на: першими виступають люди, другими – біблійні персонажі, третіми виступають Воланд та його свита (інфернальні персонажі). Персонасферу булгаківського магічного всесвіту складають як інонаціональні та транснаціональні (біблійні, античні) персонажі.

Сучасне літературознавство тримає прямий курс на вивчення проблеми діалогу культур. В цьому плані наглядним є порівняльний аналіз творчості М. Булгакова з особливостями його поетики, яка тісно пов'язана із російською класичною літературою та роману В. Кулікова «Перший із перших, або дорога з Лисої гори», який дає наглядний приклад наслідування творчості булгаковського генія у вигляді нового продовження шедеврального роману «Майстер і Маргарита». В літературознавстві неодноразово піднімалося питання звернення М. Булгакова до творчості М. В. Гоголя. М. О. Чудакова, у своїх дослідженнях знаходить тому прямі докази: «Із письменників надаю перевагу гоголю, на мій погляд, ніхто не може з ним зрівнятися» [6, с. 345–346]. Звичайно, слід відмітити що творчість М. Булгакова не відображається лишень однією «присутністю» Гоголя. Традиції М. В. Гоголя в романі «Майстер і Маргарита» охоплюють усі сенсові рівні художнього тексту [2].

Булгаківська інфернальна тема красномовно відображає демонологічну лінію роману М. В. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки». Маргарита уособлює образ вічно молоді відьми – яка претендує на роль прототипу гоголівської героїні роману «Травнева ніч, або Утоплена», Воланд разом із витівками його світи навіюють ремінісценції та алюзії комічних походеньок бісів роману «Вечори на хуторі близь

Диканьки», а сама постать головного булгаковського демона генетично сходить до роману «Вій». Одним словом, у творчості М. Булгакова існує безліч генетично спорідненого традиційного гоголівського матеріалу. Одразу ж обмовимося, що наша робота лише частково торкається даної проблематики, оскільки остання не є прямою метою нашого дослідження. В рамках даної розвідки, ми розглядаємо вплив булгаківської традиції на автора В. Кулікова на прикладі його роману-продовження «Перший із перших, або дорога з Лисої гори». Ми аналізуємо булгаковську присутність, яка відображається в образах і мотивах роману В. Кулікова. У статті аналізу підлягає весь сонм упирів, відьом, демонів та чортів ні, яка відбувається на сторінках цих вищеназваних авторів. У М. Булгакова, демонологічна лінія знайшла яскраве відображення у героях воландівської світи та у постаті Маргарити. М. Булгаков відверто реалізує гоголівські метафори, ставлячи своїх чортів у комічні ситуації і здійснюючи різного виду чортівню. У В. Кулікова, герої набувають сучасних рис: Маргарита Миколаївна по волі автора переходить із паралельної моделі хронотопу у лінійну модель, де вона має здатність одночасного перебування у теперішньому та у минулому, у місцях, де простір являє собою безкінечність а час не має значення. У сучасному вимірі, куліковська Маргарита вирішує власну долю таким чином, що розлучається із своїм кавалером та стає чаклункою задля порятунку героїв роману: *«Колдунья из Маргариты Николаевны вышла отменная! Лишь только на стене у входа в один научно-исследовательский институт среди прочих объявлений появился ее рекламный плакат, как очередь у двери под номером 69 выстроилась словно за авансом. И что ж тут удивляться, когда с плаката на проходящих смотрела женщина обворожительнейшей красоты. И как живая! К тому же с добрым взглядом, заглядывающим в душу и душу ласкающим.»* [3, с. 175–176]. В іншому вимірі, у минулому, Маргарита Миколаївна стане однією з головних дійових осіб. Їй судилося пережити смертельне кохання із Афранієм та змінити долю головних героїв. Автор уможливорює розширення просторово-часових рамок за допомогою пера Майстра. Маргарита потрапляє у минуле та викрадає каблучку Афранія під час підступного та палкого жіночого поцілунку, який став фатальним для серця начальника таємної варти та рятівним для Вар-Раввана. М. Булгакова не дотримується гоголівських фольклорних уявлень, в яких великі демонічні сили – це тотальне зло. Його помічники Коров'єв та Бегемот досить помічні та нерозривно пов'язані із добром, а відтак, являють собою розсип караючого зла. У В. Кулікова цим образам відповідає наступна схема прототипів: Коров'єв та Бегемот, які влаштовують у Москві бісівські походеньки та зустрічають Маргариту, гостей на балу, відповідають образу Сориноса, який у В. Кулікова повсякчас супроводжує Даму: *«В камине вновь грохнуло, пышно за клубилось, истошно завывало, и вой этот нарастал стремительно, однако, на самой противной ноте вдруг оборвался, и тогда из камина вылетел победоносный собачий лай, а следом, ужаленно, словно догоняя свой лай, вылетел пудель. Размерами с трехмесячного теленка и абсолютнейшее черней... – Довольно! – повысил голос мессир. – Ты утомил меня. Прими немедленно нормальный облик и помолчи. – Извольте, воля ваша! – пудель завертелся волчком. И лихое верчение его сопровождалось тихим гуденьем, которое – бац! – и стихло шипением! И на месте пуделя образовался стройный молодой человек с черными кучерявыми волосами и в черном же элегантно костюме-тройке.»* [3, с. 5]. Автор обрамляє свого героя гетевським духом, який органічно осучаснює та розширяє сучасний образ демона. Таким чином, на куліковських сторінках, ми виявили як булгаківськи так і гетевські мотиви, що породжують персоносферу, яка веде своєрідну полеміку трактування зла та демонічних сил.

Мотив зваблювання людей дияволом грошима та вічною молодістю є традиційним та відображає перевірку людей. Цей мотив звучить у романі «Майстер і Маргарита»: *«Поднимались сотни рук, зрители сквозь бумажки глядели на освещенную сцену и видели самые верные и праведные водяные знаки. Запах тоже не оставлял никаких сомнений: это был ни с чем по прелести не сравнимый запах только что отпечатанных денег. Сперва веселье, а потом изумление охватило весь театр. Всюду гудело слово «червонцы, червонцы», слышались восклицанья «ах, ах!» и веселый смех. Кое-кто уже ползал в проходе, шаря под креслами. Многие стояли на сиденьях, лоя вертявые, капризные бумажки. На лицах милиции помаленьку стало выражаться недоумение, а артисты без церемонии начали высовываться из кулис.»* [1, с. 68]. У В. Кулікова, мотив грошей осучаснюється та відображається у гострій сатирі над п'яними політиками та над готовністю людей «розірвати свого опонента», задля «тепленького» місця на політичній арені. Як у творчості М. Булгакова, так і в романах В. Ручинського та В. Кулікова, можемо знайти мотиви страти. Роман «Майстер і Маргарита» розпочинається із зустрічі з Берліозом та з подальшої страти, яка відбулася як покарання за байдужість до мистецтва та непоборної жаги до збагачення. В романі «Перший із перших...», страту виконує не Воланд, а Поцелуєв – прототип Азazelло. Він оголошує та виконує вирок на таким же підступним та жадібним Заваркіним. Виходить, сили зла чітко дотримуються останніх слів Воланда: «Я – часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо». Епіграфом до роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» є слова Мефістофеля (диявола) – одного з персонажів драми Гете «Фауст». Про що ж говорить Мефістофель і яке відношення до історії Майстра і Маргарити мають його слова? Цитатою з «Фауста» М. Булгаков випереджає появу Воланда; він як би попереджає читача, що нечиста сила в романі посідає одне з провідних місць. Слова Мефістофеля в повній мірі можна віднести і до булгаківського персонажа – Воланда (більш того, Мефістофель і Воланд, по суті, є прототипами). «Іноземний консультант» дійсно хоче зла, він носій зла за своєю природою, а його колір в романі – чорний. Однак, властиво йому і певне благородство, чесність; і часом, свідомо чи несвідомо, він робить добрі вчинки (або вчинки, що приносять користь). Воланд робить набагато менше зла, ніж передбачає його роль. І хоча по ЙОГО волі гинуть люди – Берліоз, голова МАССОЛИТу, і колишній барон Майгель, службовець видовищної комісії, – їхня загибель здається закономірною, та вона – знову ж є результатом їхніх власних діянь. Булгаківські сили зла карають людей за найогидніші їхні недоліки. Поцелуєв у романі В. Кулікова супроводжує Дикообразцева та займається організацією містичного фестивалю та фатальних для нього зустрічей із Девелішом Імпом. Містична постать булгаківського Воланда та його національності досить часто трактують як чергову вказівку на гетевський шедевр. А автор роману «Перший із перших...», маскує диявола під лічиною американського мецената Девеліша Імпа. Цікавим є ім'я цього персонажу з точки зору мовознавства. В англійській мові, слово *devil* означає диявол, а суфікс – *ish* – найчастіше утворює прикметники, які описують ступінь роздратованості. Так саме, його вживання поширене у літературі, де він найчастіше набуває забарвлення стилістичних прийомів, таких як градація, іронія тощо. Подібного значення цей суфікс набуває при поєднанні із іменником. А як відомо, нашого героя звати Девеліш Імп – *Develish Imp*, де Імп означає – чортеня. Таким чином, маємо переклад – диявольське чортеня. В даному випадку відчуються пейоративні нотки, які мало підходять для опису містичної постаті Воланда. Хоча, у подальшому, коли автор описує фізичні якості героя бачимо булгаківського сатану зі всіма його колоритними рисами. Автор підсилює образ власного Воланда за рахунок наділення його трьома іпостасями

(як у всіх головних героїв В. Кулікова). Кожна з іпостасей з'являється у власному часовому континуумі. Мессир – знов являється Кавалерові і Дамі на перших сторінках роману, обдаючи читача легким бризом гетевської містики: *«И навстречу взглядам Дамы и Кавалера из камина шагнул некто весь в черном, высокий и в шляпе с павлиньим пером, с надменным профилем и непреклонным взглядом повелителя. – Мое почтение, благороднейшие хозяева этой обители! – начал он поразительным басом, заполнившим своими переливами всю залу. – Надеюсь, вы простите меня великодушно за весь этот шум, гам да вонь. Что поделать, привычка...»* [3, с. 3].

Девеліш Імп цілком відповідає сучасним главам та є яскравим прикладом данини моді. Він – американець, виступає спонсором фестивалю, який навіть у сучасному вимірі не припиняє спроб спіймати та знищити Дикообразцева – Вар-Раввана: *«Завораживающий бас между тем продолжал рокотать: – ...Чрезвычайно был рад познакомиться с вами лично, дорогой Александр Александрович. Давно я об этом мечтал. Черт знает, с каких времен. И честно при знаюсь, не верил, что мы когда-нибудь встретимся с вами лицом к лицу. А уж о том, что общий язык найдем, поймем друг друга и договоримся действовать вместе, даже мечтать не мог, – говорил сэр Девелиш Имп, но губы его при этом не шевелились. И улыбка казалась мертвой. – Ведь наше сотрудничество противоестественно, невозможно в принципе. Я и помыслить о нем не брался. И вот вам, как говорится, здарсьте!.. Нет, никогда не понять нам законов, которые управляют подлунным миром. Потому что их, видимо, нет.*

Ни сил, ни мыслей ответить у Дикообразцева не было. В голове у него гуляла абсолютная невесомость. Но американец и не ждал от него никакого ответа. – А вы, Александр Александрович, оказались чело веком, еще более умным, чем я предполагал. И это весьма отрадно, – звучал во мраке машины завораживающий бас. – Теперь я не сомневаюсь, что фестиваль выйдет у нас на славу. Хотя и преподнесет сюрпризов, как ни один другой!... Поэтому я вам советую ничему не удивляться, не дрейфить и не терять присутствия духа. Мои помощники всегда будут рядом и на произвол судьбы вас не бросят... Ну а теперь вам пора. Прощаться не будем, поскольку мы скоро увидимся.» [3, с. 5].

Чигіз – маніпулює рештою персонажів, відповідальних за чіткість задуманого процесу одвічної боротьби добра і зла.

Не зважаючи на те, що роман В. Кулікова «Перший із перших, або дорога з Лисої гори» є продовженням роману «Майстер і Маргарита», ми не можемо стверджувати, що сюжетна лінія твору генетично сходиться до шедеврального прототипу. У світі Воланда й Ієшуа немає місця для тимчасовості та завершеності. Її оточує духовний всесвіт без меж та рубежів, в якому життя та смерть злиті воєдино [5, с. 137–140]. В. Куліков, як і М. Булгаков описують демонічний світ або бездоганно гарним або абсолютно потворним. У М. Булгаков Гелла постає перед читачем або покрита трупними плямами або неземною красунею. Схожу характеристику цій героїні дає і В. Куліков. В галереї жіночих інфернальних образів, наштовхуємося на мотив польоту, який уособлює духовну та фізичну свободу надскладних жіночих літературних портретів. У В. Кулікова цей мотив зазнає трансформацій. Він додає до мотиву польоту ще й мотив живої та мертвої води. Дамі судилося потрапити у акваріум, який межує статичний потусторонній світ Майстра та Маргарити від простого життя сучасних персонажів. Вона випиває вино, запропоноване слугами Мессира, та робить крок у безкінечність. Булгаківська та Куліковська Маргарита з власної волі стає відьмою, істотою, яка живе на межі двох світів. Політ Маргарити – це звільнення душі, духовне воскресіння, а крок Дами у акваріум є символом очищення та переходу з п'їтьми на бік світла.

Неможливо залишити поза увагою ще один мотив – страху та туги. У двох авторів це не просто страх як фізіологічна реакція організму на небезпеку – це страх-туга. У М. Булгакова страх-тугу відчують майже усі герої роману – Майстер, Маргарита, Бездомний, Пілат. Схожі відчуття переживають герої куліковського роману: Дикообразцев – Іоанн – Вар-Равван; Анечка Ізмородіна – Анна – Маргарита Миколаївна. Їхні тривожні передчуття перегукуються із фатальними знаками долі.

Аналізуючи роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» та В. Кулікова «Перший із перших, або дорога з Лисої гори», ми дійшли висновку, що на моральному рівні ці твори пов'язані із темою продажу душі дияволу, мотивом безумства. Майже усі персонажі роману в той чи інший момент відчують себе на межі безумства та їх приймають за божевільних [4, с. 386]. Крім того, неможливо не помітити портретної схожості Воланда та Месира. Таким чином, вплив традицій М. Булгакова на демонологічну лінію роману В. Кулікова є дуже сильним. Це пояснюється неабиякою зацікавленістю В. Кулікова особистістю та творчістю М. Булгакова. Ми виявили перегукування образів (Воланд – Мессир – Девеліш Імп – Чигіз – Маргарита – Анечка Ізмородіна – Анна та спільні персонажі інфернальної братії). Виявлено перегукування мотивів (мотив диявольських грошей, мотив безумства, мотив польоту, води та страху-туги). В. Куліков долає булгаківські погляди на вічність, абсолютне зло та у досить оригінальній манері позиціонує власний світогляд, який нерозривно пов'язаний із світосприйняттям майстра – Булгакова.

Список використаної літератури:

1. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита // Булгаков М. А. Романы / М. А. Булгаков. – Москва : Современник., 1987. – С. 383–748 ; Bulgakov M. A. Master i Margarita // Bulgakov M. A. Romany / M. A. Bulgakov. – Moskva : Sovremennik., 1987. – S. 383–748.
2. Васильева М. Г. Гоголь в творческом сознании М. А. Булгакова : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 / Марина Геннадьевна Васильева ; Томский государственный университет. – Томск, 2005. – 23 с. ; Vasileva M. G. Gogol v tvorcheskom soznanii M. A. Bulgakova : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : spets. 10.01.01 / Marina Gennadevna Vasileva ; Tomskiy gosudarstvennyy universitet. – Tomsk, 2005. – 23 s
3. Куликов В. Первый из первых, или Дорога с Лысой горы : роман / В. Куликов. – Тверь : Прометей. 1995. – 397 с. ; Kulikov V. Pervyy iz pervykh, ili Doroga s Lysoy gory : roman / V. Kulikov. – Tver : Prometey. 1995. – 397 s.
4. Лесскис Г. Путеводитель по роману Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» / Г. Лесскис, К. Атарова. – Москва : Радуга, 2007. – 517 с. ; Lesskis G. Putevoditel po romanu Mikhaila Bulgakova «Master i Margarita» / G. Lesskis, K. Atarova. – Moskva : Raduga, 2007. – 517 s.
5. Малкова Т. Ю. Булгаков и Гоголь : демонические образы и мотивы в романе «Мастер и Маргарита» / Т. Ю. Малкова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2010. – Т. 16, № 2. – С. 142–146 ; Malkova T. Yu. Bulgakov i Gogol : demonicheskie obrazy i motivy v romane «Master i Margarita» / T. Yu. Malkova // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. A. Nekrasova. – 2010. – T. 16, № 2. – S. 142–146.
6. Чудакова М. О. Гоголь и Булгаков / М. О. Чудакова // Гоголь : история и современность : (К 175-летию со дня рождения). – Москва : Современник, 1985. – С. 345–346 ; Chudakova M. O. Gogol i Bulgakov / M. O. Chudakova // Gogol : istoriya i sovremennost : (K 175-letiyu so dnya rozhdeniya). – Moskva : Sovremennik, 1985. – S. 345–346.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2018.

S. Namestiuk

**TRANSFORMATION OF THE INFERNAL PERSONOSPHERE
IN THE NOVELS «MASTER AND MARGARITA» BY M. BULGAKOV
AND «THE FIRST OF THE FIRST, OR THE ROAD FROM THE BOLD
MOUNTAIN» BY V. KULIKOV**

The experience of the past leaves its marks on the creativity of each artist. This experience is expressed in the frequency of the use of traditional fables, images and motifs. All of them need a certain structural hierarchy, since they are numerous. Indicative material is the time transfer of one or several actors from one time to another: from the present to the future, from the past to the present, from the future to the present, from the present to the past. In some resemblance, these cases of time transitions have different ideological content, posing different problems. The genesis of this or that storyline motif is traditional. Of course, this question is controversial and goes into the rank of a certain myth creation for each author with his interpretation, and despite the fact that most of the ancient authors did not raise such a question, for some later writers, this character-image became a traditional and multifunctional transformation of a hypothetical historical biblical character on purely literary.

The traditional approach of studying TPI is usually a zone of historical poetics and comparative studies. However, modern science demands changings of this traditional perspective. Personality sphere is a very important structure both for the modern humanitarian science and for the genre system of the novel. It is about structuring the text of the novel at the level of interconnection of characters. The personosphere is a certain circle of images, characters, personalities. In this perspective, the universality of the aforementioned concept and its ability to reflect certain cultural-historical realities, to the specification of representations, comprehension of values, and formulation of concepts and elaboration of generalizations should be noted.

The combination of new scientific concepts gives us a wide scope for the analysis of the personosphere of the novel «Master and Margarita» by M. Bulgakov in the above-mentioned plane. Among the great general of the genius's monumental masterpieces, we chose this novel, because it is here that we can find an exciting gallery of characters who have received the status of traditional. Let's start with the fact that in the novel «Master and Margarita» artistically embodied the theory of three worlds: earthly, biblical and cosmic, and thus Bulgakov's characters can be divided into: first people, second – biblical characters, the third are Woland and his suite (infernal characters). The personosphere of the Bulgakov magical universe is made up of inonational and transnational (biblical, antique) characters.

So, having made a short cut of the aforementioned issues, we can state that each image, motive, plot, lives its own life for centuries and even through millenniums and becomes traditional. Traditional literary structures were born in the child's minds of young humanity. Passing the path from archetype to postmodernism, having undergone colossal transformations, traditional structures do not die only due to the unrestrained flight of imagination of artists and the colorful reception of the reader.

Key words: traditional plot-image material, personosphere, character.